

महाराष्ट्रातील मानव संसाधन विकास : एक मूल्यमापन

प्रा. डॉ. सौ. तेजस्विनी बी. मुडेकर

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख कमला कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्र हे भारतातील एक प्रगत व पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने तिसऱ्या क्रमांकाचे, लोकसंख्येच्या दृष्टीने दुसऱ्या क्रमांकाचे उत्पन्नाच्या दृष्टीने तिसऱ्या क्रमांकाचे व मानव विकास निर्देशांकांची तुलना करता सातव्या क्रमांकाचे राज्य आहे. महाराष्ट्राच्या मानव विकासामध्ये महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे योगदान विशेष महत्त्वाचे आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, लोकमान्य टिळक, आगरकर गोपाळकृष्ण गोखले, धोंडो केशव कर्वे, डॉ.पंजाबराव देखमुख, कर्मवीर भाऊराव पाटील, प.पू.बापूजी साळुंखे, शिक्षणमहर्षी डॉ.व्ही.टी.पाटील यांसारख्या समाजधुरिणांनी विविध स्तरावर केलेले कार्य हे आजच्या महाराष्ट्रातील मानव विकासाचा पाया आहे. समाज विकासास हानीकारक चालीरिती, अंधश्रद्धा यांच्या जोखडातून समाजाला मोकळे करून त्यांनी समाजाला शिक्षणाचा मार्ग दाखविला. समाजात उपेक्षित्या जाणाऱ्या स्त्रीवर्गाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी स्त्री शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न केले. या प्रयत्नांमुळे महाराष्ट्रातील मानव विकासास हातभार लागला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१. मानव विकास ही संकल्पना समजून घेणे.
२. महाराष्ट्रातील मानव विकास निर्देशांक अभ्यासणे.
३. मानव संसाधन विकासाच्या दृष्टीने महाराष्ट्र सरकारची कामगिरी अभ्यासणे.
४. महाराष्ट्रातील मानव विकास निर्देशांक सुधारण्याच्या दृष्टीने उपाययोजना सुचविणे.

शोधनिबंधाची अभ्यासपद्धती :

सदर शोधनिबंध हा दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. विश्लेषणासाठी संदर्भग्रंथ, शासनाने प्रकाशित केलेली अधिकृत आकडेवारी, महाराष्ट्र शासनाचा राज्य मानव विकास अहवाल २००२ व २०१२, शासनाची अधिकृत संकेत स्थळे यांचा आधार घेतला आहे.

मानव संसाधन विकास – संकल्पना :

देशाचा आर्थिक विकास मोजण्याचे एक अधिकृत साधन म्हणून मानव विकासास मान्यता मिळाली आहे. आर्थिक विकास होण्यासाठी मानवी साधनसंपत्ती ही गुणात्मकदृष्ट्या दर्जेदार असणे आवश्यक आहे. अर्थशास्त्राचे जनक अँडम स्मिथ यांच्या मते 'मानव हे एक भांडवल आहे.' या भांडवलाचे योग्य विकसन करणे गरजेचे असते. देशाचा आर्थिक विकास मोजण्याचे काही निकष आहेत, म्हणजेच त्या देशातील स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न, वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न या घटकांमध्ये वाढ घडून येत असेल तर देशाचा विकास होत आहे असे म्हटले जाते. आज यामध्ये देशातील शिक्षण, आरोग्य व लिंगाधारित समानता या बाबींनाही महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या संदर्भात विविध निर्देशांक तयार करण्यात आले असून त्यांच्याअधारे आर्थिक विकासाचे मोजमाप केले जाते.

मानव संसाधन विकासाच्या संदर्भात काही अर्थतज्ज्ञांची मते विचारात घेता येतील.

डॉ.मार्शल यांच्या मते, 'मानव विकासासाठी शिक्षण, रोजगार, प्रशिक्षण, आयुर्मान आणि आरोग्यविषयक सुविधा हे घटक आवश्यक असतात. मानवी साधनसंपत्ती संख्यात्मकदृष्ट्या महत्त्वाची नसून ती गुणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाची आहे.'

डॉ.महबूब-उल-हक यांच्या मते, 'आर्थिक वृद्धीचा संबंध हा उत्पन्न वाढीशी असतो, तर मानव विकासाचा संबंध हा मानवी जीवनाशी संबंधित असतो. जीवनाशी निगडित असणारे आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी घटक हे मानवी जीवनाची गुणवत्ता वाढवितात.'

मानवी संसाधनाचा विकास म्हणजे मानवाच्या क्षमता, कौशल्य व ज्ञान यामध्ये वाढ करणे होय. मानवी संसाधन हे एक क्रियाशील उत्पादक घटक, नैसर्गिक साधनांचा योग्य वापर करून घेणारे, राष्ट्र विकासास उपयोगी व उत्पादनाचा अविभाज्य घटक असल्यामुळे आर्थिक विकासात ते महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. मानवी भांडवल निर्मितीसाठी मानवी घटकातील गुंतवणूक विशेषतः भांडवल गुंतवणूक आवश्यक असते. उदाहरणार्थ शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सकस आहार या क्षेत्रातील भांडवल गुंतवणूक मानव विकासासाठी पोषक ठरणारी असते.

मानव संसाधन विकास मापन :

जागतिक स्तर : संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९९० मध्ये संयुक्त राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमांतर्गत पहिला जागतिक मानव विकास अहवाल प्रसिद्ध केला. तेव्हापासून प्रतिवर्षी संयुक्त राष्ट्रसंघाकडून हा अहवाल प्रसिद्ध केला जातो. त्यामुळे जागतिक पातळीवर प्रत्येक देशाला मानव विकासाच्या बाबतीत आपले स्थान समजण्यास मदत झाली.

राष्ट्रीय स्तर : देश पातळीवर भारत सरकारने १९९१ मध्ये पहिला राष्ट्रीय मानव विकास अहवाल प्रसिद्ध केला. त्यामुळे राज्यांतर्गत मानव विकासाची तुलना करणे शक्य झाले. मानव विकास प्रक्रियेत कोणती राज्ये चांगल्या स्थितीत तर कोणती राज्ये वाईट स्थितीत आहेत यांचा मागोवा घेता आल्याने विकास योजना आखताना, खर्चाचा अग्रक्रम ठरविताना याचा उपयोग होत आहे.

राज्य स्तर : राज्य स्तरावर महाराष्ट्र शासनाने २००२ मध्ये पहिला राज्य मानव विकास अहवाल प्रसिद्ध केला. त्यानंतर २०१२ मध्ये मानवविकास अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आला. त्यामुळे जिल्हा स्तरावर मानव विकासाची तुलना करणे शक्य झाले. त्यानुसार विकास योजनांची आखणी करणे शक्य झाले.

महाराष्ट्राचा मानव विकास अहवाल २०१२ :

महाराष्ट्राच्या मानव संसाधन विकासाचा विचार करताना महाराष्ट्र राज्याने प्रसिद्ध केलेला मानवविकास अहवाल २०१२ अभ्यासणे क्रमप्राप्त आहे.

अकराव्या व बाराव्या पंचवार्षिक योजनेचे उद्दिष्ट वेगवान आणि आधिक्याने सर्व समावेशक वृद्धी हे आहे. महाराष्ट्राच्या मानव विकास अहवाल २०१२ चीही मध्यवर्ती संकल्पना सर्वसमावेशक वृद्धीशी संलग्नित आहे.

अहवालाची उद्दिष्टे :

१. राज्याच्या एकूण मानव विकासाचे परिदृश्य तपासणे.
 २. प्रदेश, क्षेत्र, लिंग, सामाजिक समूह आणि उत्पन्न गटाच्या आधारे सर्वसमावेशी मानव विकास अभ्यासणे.
 ३. समावेशनाला प्रोत्साहन देऊन मानव विकास निर्देशांकामध्ये सुधारणा करणे.
 ४. समावेशनावर आधारित धोरणात सुत्रबद्धता आणणे व मानव विकास निर्देशांक सुधारण्याच्या दृष्टीने शिफारशी करणे.
- २०१४ च्या जागतिक मानवविकास निर्देशांकानुसार १८८ देशांमध्ये भारत हा १३५ या क्रमांकावर असून भारताचा मानवविकास निर्देशांक ०.५८६ व २०१५ च्या जागतिक मानव विकास निर्देशांकानुसार भारताचा मानव विकास निर्देशांक ०.६०९ झाला असून भारत १३० व्या क्रमांकावर गेला आहे.

महाराष्ट्राच्या मानवविकास निर्देशांक २०१२ – काही निरीक्षणे :

२००१ च्या भारताच्या मानव विकास निर्देशांकानुसार महाराष्ट्राचा मानव विकास निर्देशांक ०.६६६ होता. तो सुधारून २०११ मध्ये ०.७५२ इतका झाला आहे. महाराष्ट्र हा सातव्या क्रमांकावर आहे.

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांकाची तुलना :

जिल्हानिहाय महाराष्ट्राचा मानव विकास निर्देशांक २००१ आणि २०११ चा अभ्यास करता मानव विकासाच्या बाबतीत महाराष्ट्रात जिल्ह्यांतर्गत विषमता असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्राचा मानव विकास अहवाल २००२ व २०१२ ची तुलना करता जिल्ह्यांची मानव विकास निर्देशांकांची वर्गवारी बदललेली दिसते. सर्वात कमी मानव विकास निर्देशांक असणारा जिल्हा २००१ (०.४९३) मध्ये व २०११ (०.६०४) मध्ये नंदूरबार हाच आहे. सर्वाधिक मानव विकास निर्देशांक हा मुंबईचा आहे, तो २००१ मध्ये ०.७५६, २०११ मध्ये ०.८४१ आहे. दोन्हीही अहवालात ९ जिल्हे हे न्यून व ९ जिल्हे अतिउच्च गटात आहेत तर प्रत्येकी ८ जिल्हे हे मध्यम व उच्च गटात आहेत. विदर्भातील नागपूर जिल्हा वगळता अतिउच्च मानव विकास निर्देशांकांच्या वर्गवारीत पश्चिम महाराष्ट्र आणि कोकणातील जिल्हे आहेत. मध्यम व उच्च वर्गवारीतील जिल्हे अतिउच्च गटात जाऊ शकले नाही.

महाराष्ट्राची विशेष सांख्यिकी :

२०११ च्या जनगणनेनुसार राज्याची एकूण लोकसंख्या ११.२४ कोटी असून स्त्रियांचे प्रमाण ४८.२ टक्के आहे. नागरी भागात ४५.२ टक्के तर ग्रामीण भागात ५४.८ टक्के लोकसंख्या राहते. लोकसंख्येची दशवार्षिक वृद्धी १६ टक्के आहे. स्त्री-पुरुष प्रमाण दर हजारी ९२९ आहे. ० ते ६ वयोगटात ते ८९४ इतके कमी आहे. राज्यातील साक्षरता दर एकूण ८२.३ टक्के आहे. पुरुषांचा श्रमसहभाग दर ५६ टक्के तर स्त्रियांचा ३१.१ टक्के आहे.

मानव संसाधन विकासाच्या दृष्टीने राज्य सरकारची कामगिरी :

मानव संसाधन विकासासाठी सरकारकडून आरोग्य, शिक्षण, रोजगार वृद्धीसाठी विशेष उपक्रम राबविले जातात.

आरोग्य :

महाराष्ट्रातील मानव विकास अहवाल २०१२ नुसार महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात पुरुषांची आयुर्मर्यादा ६१.७ वर्षे तर स्त्रियांची ६३.९ वर्षे आहे. तर शहरी भागात अनुक्रमे ६७.६ वर्षे व ७१.२ वर्षे इतकी आहे. राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्यपहाणी ४ नुसार (राष्ट्रीय नमुना पहाणी सर्व्हे ७१ वी पहाणी जानेवारी-जून २०१४) महाराष्ट्रातील स्त्री-पुरुष प्रमाण ९५२ झाले आहे.

तक्ता क्र.१

महाराष्ट्रातील जन्मदर, अर्भक मृत्यूदर व मृत्यूदर

अ.क्र.	घटक	२०११	२०१२	२०१३	२०१६
१.	जन्मदर	१६.७	१६.६	१६.५	१५.९
२.	अर्भक मृत्यूदर	२५	२५	२४	१९
३.	मृत्यूदर	६.३	६.३	६.२	५.९

स्रोत : १) महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी २०१३-१४, २०१४-१५, २०१७-१८

२) महाराष्ट्राचा मानव विकास अहवाल २०१२

वरील तक्त्याचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रात जन्मदर, अर्भक मृत्यूदर, मृत्यूदर यात फार मोठी सुधारणा आढळत नाही.

महाराष्ट्रातील माता मृत्यूदर :

सन २०१० ते १२ या कालावधीत माता मृत्यूदर दर हजारी ८७ होता, तो २०११ ते १३ या कालावधीत ६८ इतका कमी झाला आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या शिफारशीनुसार आरोग्यावर केला जाणारा खर्च राज्य उत्पादनाच्या ५ टक्के असावयास हवा. १९८५-८६ मध्ये तो १ टक्के होता. १९९० नंतर तो घसरत गेला. गेली कित्येक वर्षे ०.४ टक्के ते ०.५ टक्के आहे. २०१५-१६ मध्ये ८०४८ कोटी रू.ची तरतूद केली होती. २०१६-१७ मध्ये ६९१२ कोटी रू. ची तरतूद करण्यात आली.

आरोग्य सुविधा व आरोग्य खर्चाच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य थोडे मागे आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत व महाराष्ट्र राज्यानेही विविध आरोग्य विषयक कार्यक्रमांवर केलेला खर्च खालील तक्त्यात दिला आहे.

तक्ता क्र.२

विविध आरोग्यविषयक योजनांवर केलेला खर्च

(कोटी रू.)

अ.क्र.	घटक	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८
१.	मातृत्व अनुदान योजना	०.६७	३.०२	४.३४	१.२१
२.	जननी सुरक्षा योजना	२५.८०	४६.९६	४१.७७	३०.३०
३.	कुटुंब कल्याण	१६.८४	२७.८९	२९.८४	१४.८१
४.	पल्स पोलिओ	३.७६	५.३८	१८.१३	१.७८

स्त्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी २०१४-१५, २०१७-१८s डिसेंबरपर्यंत.

शिक्षण :

शिक्षण हा मानव संसाधन विकासाचा राजमार्ग आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यांचा एकूण साक्षरता दर ८२.३ टक्के आहे तो राष्ट्रीय सरासरी (७३.० टक्के) पेक्षा खूपच अधिक आहे. तर महिला साक्षरता दर ७५.४८ टक्के आहे. शाळा गळतीचे प्रमाण प्राथमिक स्तरावर २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८ मध्ये अनुक्रमे १.०३, ०.६४, १.२६, ०.७०, ०.२४ तर उच्च प्राथमिक स्तरावर २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८ मध्ये अनुक्रमे १.८०, १.०३, १.४५, १.६७, १.५७ असे दिसते. मुलांपेक्षा मुलींचे शाळा गळतीचे प्रमाण अधिक आहे. २०१५-१६ मध्ये शासनाने घेतलेल्या सर्व्हेनुसार ७४,९७१ मुले शाळाबाह्य होती. पैकी ५०,६८२ मुलांना शाळांमध्ये प्रवेश घेण्यात आला तर उर्वरीत मुलांच्या प्रवेशाचे प्रयत्न सुरू आहेत. माध्यमिक स्तरावर शाळा गळतीचे प्रमाण अधिक आहे. २०१३-१४, २०१४-१५, २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे ११.३, ११.२, १२.४, ११.६ तर उच्च माध्यमिक स्तरावर अनुक्रमे ३.३, १.८, १.८, २.४ असे दिसते.

तक्ता क्र.३

राज्यशासनाच्या शिक्षण प्रोत्साहन योजनांवरील खर्च

(कोटी रू.)

अ.क्र.	योजना	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८
१.	१ ली ते ४ थी मोफत गणवेश व लेखनसाहित्य	७.५२	३.७०	३.४०५
२.	१ ते १० वी शिक्षण शुल्कात सवलत	३.४५	३.८१	५.००५
३.	११ वी व १२ वी आर्थिक मागास मुलांना मोफत शिक्षण	१.३५	१.४३	१.७१५
४.	आदिवासी विद्यार्थ्यांना उपस्थिती भत्ता	०.१०	०.०८	०.१०५

स्त्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी २०१३-१४, २०१४-१५. s अनुदान मंजूर.

वरील तकत्याचा अभ्यास करता काही योजनांवरील खर्च कमी तर काही योजनांवरील खर्चात वाढ करण्यात आली आहे. मध्यान्ह भोजनावरील खर्च २०१५-१६ मध्ये १५८८ कोटी रू. होता तो २०१६-१७ मध्ये १२०२ कोटी रू. इतका होता तर २०१७-१८ डिसेंबरपर्यंत ८०८ कोटी रू. इतका करण्यात आला. सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत २०१६-१७ मध्ये १९८१.४३ कोटी रू. तर २०१७-१८ डिसेंबरपर्यंत १३४३.४८ कोटी रू. खर्च करण्यात आले.

उच्च व तंत्र शिक्षणाचा विचार करता राज्यात एकूण २२ विद्यापीठे असून २१ अभिमत विद्यापीठे आहेत. अनौपचारिक शिक्षणासाठी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ कार्यरत असून संस्कृत भाषेच्या प्रचारासाठी कवी कुलगुरू कालिदास विद्यापीठ तसेच केवळ महिलांसाठी श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ कार्यरत आहे. महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठे कायदा २०१६ संमत केला असून मार्च २०१७ पासून तो लागू केला आहे.

मुलींच्या शिक्षणासाठी सरकारकडून विशेष पुढाकार घेतला जात असून मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देणाऱ्या उपस्थिती भक्ता योजना, अहिल्याबाई होळकर योजना, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय यासारख्या योजना राबविल्या जात आहेत.

रोजगार व दारिद्र्य निर्मूलन :

देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न वाढवायचे असेल तर त्यांना रोजगार किंवा व्यवसायाची उपलब्धी करून देणे गरजेचे असते. बेरोजगारांची नोंदणी व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन करण्यासाठी ३५ जिल्ह्यात जिल्हा रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे, सहा विद्यापीठस्तरीय रोजगार व स्वयंरोजगार केंद्रे, आठ अनुसूचित जमातींकरिता मार्गदर्शन केंद्रे आणि शारीरिकदृष्ट्या निःस्वार्थ व्यक्तींसाठी विशेष रोजगार व स्वयंरोजगार केंद्रे कार्यरत आहे. कुशल कामगारांना रोजगार संधी व उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे. यासाठी शासन रोजगार मेळावे भरविते.

रोजगार निर्मिती व दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण जीवन्नोती अभियान, स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना, पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, बीज भांडवल योजना यासारख्या योजना राबविण्यात येतात. ज्यामुळे रोजगाराची उपलब्धी होऊन दारिद्र्य निवारणास मदत होते.

सामाजिक न्याय व सामाजिक सुरक्षितता :

महाराष्ट्र राज्यात अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी २०११ च्या जनगणनेनुसार २१.१७ इतकी आहे. महाराष्ट्र शासनाने विकासाच्या टप्प्यावर मागे असणाऱ्या समाजासाठी खालील महामंडळे स्थापन केली आहेत. १) संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ, २) साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे विकास महामंडळ (मातंग समाजाच्या विकासासाठी), ३) वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास महामंडळ.

त्याचप्रमाणे सामाजिक न्याय विभागांतर्गत संजय गांधी निराधार अनुदान योजना, अनुसूचित जाती उपयोजना, श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजना, राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना, आम आदमी विमा योजना, दलित वस्ती सुधार योजना या योजनांद्वारे विकासापासून वंचित राहिलेल्या समाजासाठी सरकार विकासाचे प्रयत्न करते.

महिला सक्षमीकरण :

महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत जवळजवळ निम्मी लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. समाजाचा हा भाग मागासलेला राहिला तर विकासास मोठी खीळ बसते. या उद्देशाने महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महाराष्ट्र शासन विशेष प्रयत्नशील आहे. शासनाकडून महिलांच्या सबलीकरणासाठी खालील योजना राबविल्या जातात. शासकीय महिला वसतिगृहे, महिलांसाठी संरक्षण गृहे, स्वयंसेवी आधारगृहे, समुपदेशन केंद्रे, शुभमंगल सामुदायिक विवाह योजना, मनोवैद्य योजना, नोकरदार महिलांसाठी वसतिगृहे, प्रशिक्षण व रोजगार कार्यक्रमासाठी आधार (स्टेप), संकटग्रस्त महिलांच्या पुनर्वसनासाठी 'स्वाधार', महिलांच्या लैंगिक शोषणाला प्रतिबंध व पीडितांच्या सुटकेसाठी 'उज्वला' यासारख्या योजनांचा उल्लेख करता येईल. महाराष्ट्र शासनाने महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५० टक्के आरक्षण ठेवले आहे. हा एक ऐतिहासिक निर्णय आहे. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये डिसेंबर २०१७

अखेर १,३४,९१२ जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढत आहे. महिलांविषयक योजना राबविण्यासाठी १९७५ मध्ये 'महिला आर्थिक विकास महामंडळा'ची स्थापना करण्यात आली असून १९९३ मध्ये 'राज्य महिला आयोग' स्थापन करण्यात आला आहे. भारतात १९९४ मध्ये सर्वप्रथम महाराष्ट्राने महिला विकास धोरण जाहीर केले. त्यानंतर २००१ मध्ये ते सुधारित करण्यात आले व २०१३ मध्ये नवीन महिला विकास धोरण जाहीर करण्यात आले आहे.

निष्कर्ष :

१. महाराष्ट्राच्या मानव विकास अहवाल २०१२ नुसार महाराष्ट्रातील ९ जिल्ह्यांचा मानव विकास निर्देशांक न्यून असून सरासरीपेक्षा २८ जिल्ह्यांचा मानव विकास निर्देशांक कमी आहे.
२. महाराष्ट्र शासनाचा आरोग्यावरील खर्च अत्यंत कमी आहे.
३. 'साक्षरता' या निकषावर महाराष्ट्र हा राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा खूपच वर आहे पण अजूनही २५ टक्के महिला निरक्षर आहेत.
४. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने महिला, अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या कल्याणार्थ योजना राबविल्या जातात. परंतु अजूनही हा गट विकास प्रक्रियेत मागे आहे.

शिफारशी :

१. ज्या जिल्ह्यांचा मानव विकास निर्देशांक न्यून या वर्गावरील येतो त्या जिल्ह्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अंदाजपत्रकात अधिक तरतूद करणे.
२. शासनाने आरोग्यावरील खर्चात टप्प्या-टप्प्याने वाढ करणे आवश्यक आहे.
३. महिला साक्षरता वाढविण्यासाठी स्त्री-शिक्षणावर अधिक खर्च तरतूद करणे. प्राथमिक स्तरावर मुलींना शिक्षण प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष योजना जाहीर करणे. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्रोत्साहनपर योजना राबविणे. यामध्ये मुलींना शिष्यवृत्ती, कपडे, शालेय साहित्य यासाठी विशेष अनुदान देणे.
४. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण कमी करण्यासाठी स्वयंरोजगार, कौशल्य विकास यावर भर देणारे उपक्रम राबविणे.
५. महिला, अनुसूचित जाती-जमाती यांच्या विशेष योजना व उपक्रम यांचे 'सोशल ऑडीट' एखाद्या तटस्थ यंत्रणेकडे सोपवून वास्तवता जाणून घेऊन योजना व उपक्रमांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे करून त्या लाभार्थीपर्यंत पोहोचविण्या विषयीचे नियोजन करावे.
६. स्वयंसेवी संस्थांनी समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठी तसेच सरकारच्या योजनांचे लाभ समाजातील लाभार्थीपर्यंत पोहोचविण्यासाठी व योजनेला लोकसहभागाची जोड देण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत. त्यासाठी अशा संस्थांच्या अनुदानात वाढ करणे अपेक्षित आहे.

सारांश :

देशाचा आर्थिक विकास होण्यासाठी मानव संसाधन विकास होणे ही आवश्यक अट मानावी लागेल. मानव संसाधन विकासात शिक्षण, आरोग्य, उत्पन्न वृद्धी या बाबी अंतर्भूत आहेत. २००२ च्या तुलनेत महाराष्ट्राच्या मानव विकास निर्देशांकात २०१२ मध्ये सुधारणा झाली असली तरी अजूनही महाराष्ट्र सातव्या क्रमांकावर आहे. शिक्षण, आरोग्यविषयक खर्च यात लक्षणीयरीत्या वाढ करून, तसेच रोजगार व स्वयंरोजगार विषयक योजना व कार्यक्रम दक्षपणे राबवून, तसेच समावेशकतेवर विशेष लक्ष केंद्रित करून हे शक्य आहे. महाराष्ट्रातील मानव संसाधन विकासासाठी राजकीय इच्छाशक्ती, स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान, लोक सहभाग या बाबी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतील.

संदर्भ :

१. कुरूलकर र.प. (१९९७), महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

२. जहागीरदार दि.व्यं. (२००५) आर्थिक जगत खंड - १, (२००७) आर्थिक जगत खंड-२, सेंटर फॉर इकॉनॉमिकल अॅण्ड सोशल स्टडी, अमरावती.
३. पाटील जे.एफ. (संपादक), (२०१०), सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राची बदलती अर्थव्यवस्था, सकाळ प्रकाशन, पुणे.
४. पाटील जे.एफ., विभूते भालबा, (संपादक), (२०१३), बदलता महाराष्ट्र, प्रकाशक - महाराष्ट्र राज्य सुवर्ण महोत्सव सिंहावलोकन परिषद.
५. पानसरे गोविंद (संपादक), (२०१५), महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी पर्यायी दृष्टिकोन २०१५, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर.
६. तुरकर, वायदंडे (संपादक), (२००५) महिला व बालकल्याण विकासाच्या योजना निर्देशिका, यशदा, पुणे.
७. महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी २०१३-१४, २०१४-१५, २०१६-१७, २०१७-१८, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन.
८. भारत सरकार व महाराष्ट्र शासनाची अधिकृत संकेतस्थळे.